

УДК 94: 021.85] (477.63)

Л. М. Лучка

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Дніпро, Україна*

**КНИГООБМІН У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ФОНДІВ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ БІБЛІОТЕК ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Розглянуто питання книгообмінних зв'язків між бібліотеками різного підпорядкування, визначено роль обміну виданнями у процесах комплектування багатогалузевих фондів, у створенні науково-освітнього та інтелектуального простору Катеринославщини. Проаналізовано тематичний і кількісний склад видань, що надійшли шляхом внутрішнього книгообміну.

Ключові слова: книгообмін, бібліотеки, навчальні заклади, товариства, Катеринославщина.

Л. Н. Лучка

*Днепроvский национальный университет имени Олеся Гончара,
Днепр, Украина*

**КНИГООБМЕН В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНДОВ
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКИХ БИБЛИОТЕК ХІХ – НАЧАЛА ХХ вв.**

Рассмотрены вопросы книгообменных связей между библиотеками разного подчинения, определена роль обмена изданиями в процессах комплектования многоотраслевых фондов, в создании научно-образовательного и интеллектуального пространства Екатеринославщины. Проанализированы тематический и количественный состав изданий, поступивших путем внутреннего книгообмена.

Ключевые слова: книгообмен, библиотеки, учебные заведения, общества, Екатеринославщина.

L. M. Luchka

Oles Honchar Dniprovsky National University, Dnipro, Ukraine

**BOOK EXCHANGE IN THE PROCESS OF BOOK COLLECTION
ORGANIZATION IN KATERINOSLAV LIBRARIES
IN THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES**

The article deals with book exchange of Katerinoslav libraries with different institutions of the imperial country in the 19th – the beginning of the 20th centuries. Book exchange is considered as an important component of book acquisition in libraries of different departmental subordination. Book exchange provides interesting cooperation and close connections among li-

braries, institutions and organizations through publishing products. Book exchange helps to organize qualitatively united book collection in Katerinoslav Province with the aim of immediate satisfaction of different users' requests. The most active book exchange took place between Katerinoslav scientific and professional societies and their colleagues from Ukrainian and Russian libraries and different institutions. In particular, «Prosvita» library communicated with institutions by book exchanging supplementing the book collection with modern Ukrainian literature. The role of book exchange in educational institution libraries was defined by the educational level of the institution and reading needs of the teaching staff. Book exchange included books, digests and magazines and it grew annually. Librarians and active figures of Katerinoslav who worked as teachers or were members of different circles and societies played important roles in book exchange. The contribution of each Katerinoslav institution to organization and development of unified state library fund is significant. The study of the internal book exchange process is aimed at preserving of the national book heritage.

Key words: book exchange, libraries, educational institutions, societies, Katerinoslav Province.

Для сучасних бібліотек різних відомств внутрішньодержавний документообмін є актуальним і пріоритетним у процесах формування та розвитку фондів зібрань. Книгообмін є важливою складовою процесу комплектування фондів, кінцева мета якого полягає у якісному задоволенні читацьких потреб. У другій половині XIX ст. поживався процес розповсюдження книжкової продукції, тому зростає роль обміну у процесах співпраці між бібліотечними закладами. Обмін пов'язаний з фінансовими витратами. На жаль, імперські державні органи виділяли мізерні кошти на бібліотечку справу, зокрема обмін літературою. Тому товариства самотужки вирішували ці питання: виступали з ініціативою, вели листування та отримували результати. Історія книгообміну пов'язана з розвитком чотирьох чинників, а саме, науковим і культурним рівнем, станом поліграфічної бази, наявністю великих бібліотек, що мали необхідні для обміну матеріальні умови. Книгообмін допомагає створювати та зберігати для користувачів цілісні колекції книжкових і періодичних видань, цінних за змістом та оформленням.

Актуальність поставленої теми зумовлена проблемними аспектами розвитку сучасних бібліотек України. Науковці бібліотекознавчої галузі висвітлюють загальний процес книгообміну та визначають його роль у формуванні бібліотечних фондів різних типів. Це дослідження спрямоване на вивчення книгообміну та його організації у бібліотеках Катеринославщини XIX – початку XX ст., що допомагає створити цілісну картину історико-сучасного розвитку бібліотечної мережі Дніпропетровщини [10; 12].

Мета полягає у виявленні та аналізі досвіду роботи катеринославських бібліотек з питань книгообміну та посилення зв'язків співпраці.

З 1877 р. до 1916 р. при Міністерстві народної освіти діяла Комісія з міжнародного обміну наукових та художніх видань. Внутрішньодержавний книгообмін під час царату мав обмежений характер, але завдяки Е. Л. Радлову, людині глибоко відданій бібліотечній справі, ця діяльність мала плідні результати [9, с. 124]. В умовах недостатнього фінансування, з одного боку, та відповідно до потреб часу, з іншого боку, нагальним питанням у досліджуваній період була наявність новітньої літератури у бібліотеках держави. Книгообмін означає передачу творів друку з однієї бібліотеки до інших на постійне користування, ефективний засіб поповнення фондів документами, що не розповсюджувалися через книготорговельну мережу [29, с. 315–316].

Українська бібліотечна енциклопедія (УБЕ) подає визначення сучасного терміну книгообміну як міжбібліотечного документообміну між бібліотеками в межах країни. Його мета полягає у доукомплектуванні діючих фондів бібліотек, поліпшення якісного складу та звільнення їх від зайвих дублетних і непрофільних документів. Документообмін здійснюється поточними та іншими виданнями бібліотек або установ, безкоштовним передаванням документів з однієї бібліотеки в іншу [2].

Роль та значення книгообміну чітко сформульовано українським бібліотекознавцем К. І. Рубинським: оскільки кожна бібліотека є відображенням своєї епохи, то вивчення фондів дозволяє всебічно уявити тогочасні реалії життя. За словами іншого вченого, відомого бібліографа та читачезнавця М. О. Рубакіна, бібліотечне ядро (книгозібрання) є центром тяжіння кожної бібліотеки, завдяки змісту якого бібліотека повинна повноцінно працювати та відповідати належному рівню системи освіти. У XIX ст. вчені зазначали, що «скудний» стан університетської бібліотеки не дозволяв їм порівнювати власні успіхи (наукові дослідження) з європейським науковим досвідом. Вищезазначене доводить, що книгообмін був і залишається пріоритетною складовою процесу комплектування бібліотек [1, с. 151; 27, с. 126–159].

Наприкінці XIX ст. Катеринославська міська громадська бібліотека за підтримки Голови бібліотечної ради Г. А. Залюбовського мала ділові стосунки з Воронежською, Саратовською бібліотеками, Російською публічною бібліотекою у Юр'єві, Саратовською бібліотекою та безкоштовно отримувала видання шести наукових товариств [14, с. 14, 30]. У 1910 р. катеринославська бібліотека відправила колегам з Маріупольської міської бібліотеки на їх прохання 7 назв, 396 томів дублетних журналів, у народну читальню станції Єнакієво – 6 назв, 432 т.

На початку XX ст. важливим напрямом підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів був обмін досвідом роботи. За цих умов цікаву

інформацію містили звіти Миколаївського, Харківського, Одеського, Севастопольського, Ялтинського товариств бібліотекознавства, які надходили до Катеринославської міської бібліотеки. Крім того, у 1911 р. бібліотека Російської академії наук отримала від міської громадської бібліотеки дублетні примірники газети «Вестник Юга» [15, с. 9; 16, с. 5].

У XIX ст. для катеринославських навчальних закладів питання книгообміну були важливими і потрібними. Викладачі Катеринославської класичної гімназії тільки після обов'язкового розгляду попечителем Одеського навчального округу власні праці передавали до інших навчальних закладів. За підтримки директора гімназії Я. Д. Грахова відбувалась тісна співпраця закладу з Російським географічним товариством шляхом обміну місцевими інформаційними виданнями (1849 р.). Класична гімназія вела книгообмін з відомими навчальними установами Петербурга, найстарішими закладами імперії: Рішел'євським ліцеєм (1830–1840 рр.) та Віленським університетом (1831 р.). З Харківським університетом активно співпрацював І. С. Афанасьєв, викладач математичних наук, інспектор гімназії (1837–1845 рр.), завідувач бібліотеки з 1819 р., а з 1841 р. відповідальний за роботу книгарні. Певний внесок у цьому напрямку зробив старший викладач латинської мови гімназії А. І. Барташевич (1831–1862). Його діяльність як завідувача книгарні у 1831–1841 рр. була корисною для розвитку фундаментальної бібліотеки, якою водночас він керував [11, с. 98, 134].

Наприкінці XIX ст. за підтримки Губернської земської управи бібліотека Катеринославського першого реального училища отримала від Гнедінського ремісничого училища різних навчальних посібників на суму близько 3 тис. крб. Видання стали потужною базою для студентської аудиторії під час навчального процесу [21, с. 25]. Доречно зазначити, що за Статутом Катеринославського комерційного училища, освітній заклад мав право випускати з-за кордону без мита потрібну учням навчальну та художню літературу [30, с. 14].

Важливою у цьому напрямку була діяльність бібліотеки Катеринославського вищого гірничого училища. З початку свого існування керівництво навчального закладу приділяло підвищену увагу формуванню високоякісних та сучасних фондів підлеглих бібліотек: основної, студентської, кабінетних. У 1906 р. за часів керівництва С. М. Сучкова Вище гірниче училище видавало 50 назв підручників та допоміжних посібників, які розповсюджувались серед місцевих бібліотек та інших закладів. За звітами відомо, що шляхом книгообміну училище отримувало книги від офіційних органів та установ: Міністерства фінансів, Міністерства землеробства, Міністерства шляхів сполучень та Гірничого департаменту [28, с. 74].

Налагодженою була система зв'язків з понад 20 вищими навчальними закладами, зокрема Київським університетом Св. Володимира, Київським політехнічним інститутом, Харківським університетом, Новоросійським університетом, Казанським університетом, Томським університетом, Варшавським політехнічним інститутом тощо (1904 р.). Завдяки обміну фонди бібліотеки навчального закладу щорічно зростали на 500 примірників новітньої різноманітної літератури, серед яких близько 100 екземплярів складала навчальна література [22, с. 6–7].

У 1908 р. книгообмінними шляхами бібліотека передала до інших організацій та установ видання Катеринославського вищого гірничого училища, отримавши взамін 67 назв російських та українських періодичних видань, зокрема «Бюллетень», «Вестники», «Записки», «Известия», «Сборники», «Обзоры», «Сообщения», «Труды», «Ученые записки». Зазначені видання продовжують свою історію і у XXI ст. [23, с. 49–51]. Коло співробітництва щорічно розширювалося. Так, у 1911 р. до книгообміну приєднався Харківський технологічний інститут, Київський комерційний інститут, Саратовський університет, Томський технологічний інститут. Зростає кількість періодичних видань, отриманих бібліотекою шляхом обміну виданнями училища, і сягнула 90 назв. Книгообмін дублетними виданнями здійснювався на основі листування з відповідальними за цю роботу співробітниками інших бібліотек або наукових товариств [24, с. 45–47].

На початку XX ст. Катеринославське товариство «Просвіта», завдяки обміну, отримувало українські книжки та періодику з Української книгарні Е. П. Череповського у Києві. Дружні й професійні стосунки пов'язували «Просвіту» з Катеринодаром, бібліотеки якого отримували катеринославський журнал «Дніпрові хвилі». Значну роботу здійснювало товариство з розповсюдження власних видань з історії рідного краю до українських книгарень. Зокрема, у 1913 р. вийшли з друку твори Д. І. Яворницького «Як жило славне низове запорозьке військо» (вартістю 8 коп), Д. І. Дорошенка «З минулого Катеринославщини» (вартістю 10 коп), Б. Д. Грінченка «Чудова дічина» (вартістю 35 коп) [5, с. 79–80].

Бібліотечна комісія Катеринославської «Просвіти» піклувалася про обмін українськими виданнями з галицькими і російськими відповідними товариствами та установами. У 1917 р. члени товариства «Просвіта» у с. Перещепине Новомосковського повіту звернулися з проханням до видавництва і українських авторів надіслати свої видання і твори до бібліотеки [25, с. 3]. Просвітницький заклад мав свій видавничий фонд, примірники якого члени товариства розсилали іншим організаціям, зокрема до Київської «Просвіти». Корисною була співпраця з книгарнею «Літературно-наукового вісника» та «Українською книгарнею» [26, арк. 2].

Відкрита у 1874 р. безкоштовна жіноча школа Товариства почительства про жіночу освіту в Катеринославі отримувала від редакції журналу «Воспитание и обучение» 9 назв книжок (1878/79 н. р.). Завдяки клопотанню культурно-освітнього діяча, педагога О. О. Андрієвського, бібліотека школи отримувала в дарунок від редакцій журналу «Семья и школа», «Живописное обозрение», «Природа и люди», «Воспитание и обучение». Плідним було спілкування з Комітетом поширення корисних книг, у результаті якого шкільна бібліотека отримала на початку 80-х рр. XIX ст. 255 примірників книжок, брошур та серійних видань [20, с. 17–22].

Цінним був книгообмін Катеринославської вченої архівної комісії (1903 р.) та Катеринославського наукового товариства (1901 р.). Фонд наукової літератури та періодичних видань формувався завдяки обміну з науковими установами та закладами. Оскільки завдання вищезазначених товариств полягали у створенні та збереженні потужної бібліотеки з історії, археології, етнографії краю, то книгообмін належав до важливого джерела у вирішенні цього питання. На шпальтах місцевого видання «Летописи ЕУАК» систематично вміщувався перелік отриманих товариством нових книжок. На початку XX ст. велось листування з Московським Рум'янцевським музеєм, що засвідчує протокол № 11 від 25 листопада 1907 р. Шляхом активного спілкування з Львівським університетом бібліотечний фонд Комісії поповнювався ґрунтовними працями з історії південної та західної Русі українського діяча, професора М. С. Грушевського [6, с. 12–14].

У 1910 р. члени Катеринославської вченої архівної комісії звернулися з клопотанням до Оренбурзької та Полтавської вчених архівних комісій про обмін виданнями. За цей напрямок діяльності відповідали ініціативні бібліотекарі В. Ф. Адамов, Я. В. Локоть, В. В. Данилов [7, с. 249]. Встановленню книгообмінних зв'язків Комісії сприяли активні діячі Катеринослава, офіційно звертаючись до певних наукових установ та з особистих контактів. Цікавою є інформація про організації, з якими плідно співпрацювали бібліотеки. За звітом Голови товариства А. С. Синявського, обмін відбувався з організаціями й видавництвами Чернігова, Харкова, Києва, Одеси, Москви. Відновленню бібліотечних відносин з колегами сприяв В. О. Біднов, за підтримки якого надійшли педагогічні праці методиста С. В. Фарфаровського.

У 1910 р. на одному із засідань було підготовлено звіт про отримання 13 цінних за змістом одеських, харківських, волинських, чернігівських, полтавських видань. Листування велось з 10 архівними комісіями, Науковим товариством імені Шевченка у Львові, Київським науковим товариством. У 1911 р. фонди наукової бібліотеки поповнились «Историей Харьковского университета» українського історика

та громадського діяча Д. І. Багалія, натомість відправлено колегам «Летописи» КВАК [19, с. 270].

Члени Катеринославського наукового товариства мали бажання відкрити загальнодоступну для населення бібліотеку з читальною, яка б мала нові наукові журнали, довідкову літературу, мапи, рідкісні видання. З початку діяльності правління наукового осередку порушувало питання про обмін власними працями з товариствами та редакціями періодичних видань України, Росії [3, с. 55–57; 4, с. 11].

На Катеринославщині початку ХХ ст. вагому роль у поширенні технічних знань та якісній підготовці технічних кадрів відіграло Науково-технічне товариство, створене у 1910 р. за підтримки Л. В. Писаржевського. Товариство опікувалося бібліотекою, яка мала технічну літературу і була доступною для мешканців. У 1913 р. технічна бібліотека від своїх колег отримувала такі журнали, як «Известия Томского технологического института», «Учёные записки Юрьевского университета», «Журнал общества сибирских инженеров», «Записки Московского отделения Императорского технического общества», видання Київського політехнічного інституту, кримських технічних закладів [13, с. 3].

У зв'язку з підвищеним читацьким попитом на технічну літературу та своєчасним отриманням новітньої інформації зростала роль книгообміну як ефективного джерела. Відповідальність за комплектування сучасною періодикою ніс бібліотекар Л. Л. Іванов. «Правила користування бібліотекою» містили інформацію щодо термінів користування книгами і журналами, складених з урахуванням читацької активності [8, с. 12].

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у Катеринославі активізувалась діяльність фахових товариств: бджолярів (1898 р.), садівництва (1893 р.), любителів полювання (1910–1917 рр.), сільського господарства (1915–1917 рр.). Усі товариства об'єднувала наявність фахового друкованого органу. Товариство бджолярів видавало журнал «Пчела» обсягом три аркуші, Товариство садівництва мало «Вестник», Товариство сільського господарства друкувало журнал «Южное хозяйство». Видання катеринославських товариств розсилалися земським бібліотекам Катеринославської губернії та вченим закладам і установам інших губерній. Шляхом безкоштовного обміну Товариство бджолярів відправило 104 примірники свого видання, отримавши натомість 90 примірників нових видань – праць колег [18, с. 4].

Зазначимо, що один примірник журналу «Южное хозяйство» відправляли до Англії (1915–1916 рр.), що свідчить про високий інформаційний рівень місцевого видання. Замість того бібліотека товариства сільського господарства зберігала у своїх фондах звіти та праці спеціальних товариств. Доречно додати, що розсилка журналу «Юж-

ное господарство» з роками зростала. За рішенням ради товариства фахові видання отримували безкоштовно бібліотеки та читальні вищих, середніх та нижчих сільськогосподарських навчальних закладів, які у свою чергу поповнювали фонди катеринославської установи власними періодичними виданнями. Кількість журналів і газет, що отримувало товариство, складала 115 назв (1915 р.) [17, с. 21, 89–97].

Отже, бібліотеки товариств відігравали важливу роль у розвитку і корисній дієвості наукових та фахових установ. Обмінні зв'язки здійснювалися за ініціативою членів товариств відповідно часу. Читацька активність та попит на книжки вимагав глибоко змістовних фондів.

Книгообмін як важлива складова процесу комплектування якісних фондів українських бібліотек активно здійснювався катеринославськими бібліотеками у XIX – початку XX ст., зокрема бібліотеками навчальних закладів, різними науковими та фаховими товариствами. Протягом історії книгообмін довів, що є вагомим і корисним джерелом поповнення фондів та якісного обслуговування під час виконання складних читацьких запитів. Внесок кожного катеринославського закладу у формування та розвиток єдиного державного бібліотечного фонду України є вагомим. Вивчення та аналіз процесу внутрішнього державного книгообміну допомагає створити цілісну картину розвитку бібліотечного простору та спрямовано на збереження національної книжкової спадщини.

Бібліографічні посилання

1. **Ванеев А. Н.** Развитие библиотечной мысли в России (XIX– начало XX вв.) / А. Н. Ванеев. – М., 2003.
2. Документообмін міжбібліотечний (внутрішньодержавний). Українська бібліотечна енциклопедія URL: <http://www.ube.nplu.org/> (дата звернення: 9 вересня 2017).
3. Катеринославское научное общество, май-июнь, 1901. – Катеринослав, 1901.
4. Катеринославское научное общество. Год 2, № 1, 2, 3, 4. – Катеринослав, 1902.
5. З українського життя // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 5. – С. 79–80.
6. Заседание Катеринославской ученой архивной комиссии: протокол № 9 от 5/XII 1906 г. Летопись ЕУАК. – Катеринослав, 1909. – Вып. 5. – С. 12–14.
7. Заседание Катеринославской ученой архивной комиссии: протокол № 15 от 14 ноября 1909 г. Летопись ЕУАК. – Катеринослав, 1910. – Вып. 6. – С. 247–249.
8. **Иванов Л.** Отчет по библиотеке Научно-технического общества за 1913 г. / Л. Иванов // Труды Научно-технического общества при Катеринославском горном институте за 1913 г. – Катеринослав, 1914. – С. 11–12.
9. **Каневский Б. П.** Из истории международного книгообмена в России, 1877–1916 гг. / Б. П. Каневский / Государственная библиотека СССР имени В. И. Ленина // Труды. – М., 1965. – Т. 8. – С. 72–125.

10. **Кунанець Н.** Формування фондів наукових книгозбірень Львова шляхом книгообміну в кінці XIX – на початку XX ст. / Н. Кунанець // Бібліотечна планета. – 2011. – № 2. – С. 17–19.
11. **Локоть Я. В.** Исторические записки о столетнему существовании Екатеринославской классической гимназии, 1805-1905 / Я. В. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
12. **Льовшина Л. Д.** Посилення зв'язків наукової бібліотеки Харківського державного університету харчування та торгівлі з іншими бібліотечними закладами /Л. Д. Льовшина, Л. Г. Бакуменко // URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/> (дата звернення 23.08.2017).
13. Местная хроника // Русская правда. – 1912. – 4 июня. – С. 3.
14. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1893 г. – Екатеринослав, 1894.
15. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1910 г. – Екатеринослав, 1911.
16. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1911 г. – Екатеринослав, 1912.
17. Отчет о деятельности Екатеринославского губернского общества сельского хозяйства, 1 января 1915 – 1 января 1916 гг. – Екатеринослав, 1916.
18. Отчет о деятельности Екатеринославского общества пчеловодов за 1912 г. – Екатеринослав, 1913.
19. Отчет о деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии, 1909–1910 гг. // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1911. – Вып. 7. – С. 266 – 271.
20. Отчет о деятельности Общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе за 1881/1882 уч. год. – Екатеринослав, 1882.
21. Отчет о состоянии Екатеринославского реального училища за 1893-1894 уч. год. – Екатеринослав, 1894.
22. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского горного училища за 1904 г. – Екатеринослав, 1905.
23. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского горного училища за 1908 г. – Екатеринослав, 1909.
24. Отчет о состоянии и действиях Екатеринославского горного училища за 1911 г. – Екатеринослав, 1912.
25. **Педенко О.** Наш край / О. Педенко // Народная жизнь. – 1917. – 11 авг. – № 124. – С. 3.
26. Просвіта: приходно-расходная книжка за 1908–1910 гг. и 1914 г. // ДНІМ. – Ф. 32, оп. 1, спр. 2. – 25 арк.
27. **Рубакин Н. А.** Книжное оскудение / Н. А. Рубакин // Русское богатство. – 1893. – № 1. – Отд. 2. – С. 126–159.
28. **Рубин П. Г.** Исторический очерк возникновения Екатеринославского высшего горного училища и его деятельности за 1899 – 1909 гг. / П. Г. Рубин. – Екатеринослав, 1909.
29. **Столяров Ю. Н.** Книгообмен. Книга: энцикл. / Ю. Н. Столяров. – М., 1999. – С. 315–316.
30. Устав Екатеринославского коммерческого училища, основанного екатеринославским купечеством. – Екатеринослав, 1900.

Надійшла до редколегії 18.09.2017